
UDK_{355.1-058.65(=163.42)(497.6-3 Hercegovina)}"1941/1945"

355.257.2(=163.42)(497.6-3 Hercegovina)"1941/1945"

Izvorni znanstveni članak

Primljen 25. X. 2012.

BLANKA MATKOVIĆ

University of Warwick, Department of History

B.Matkovic@warwick.ac.uk

POSLIJERATNI KOMUNISTIČKI ZLOČINI I GROBIŠTA U ISTOČNOJ HERCEGOVINI

Sažetak

Nakon svibnja 1945. na područje Bosne i Hercegovine dovoženi su transporti zarobljenika iz hrvatskih logora i zatvora, posebno iz Požege i Slavnskoga Broda. Najveći broj tih zarobljenika zatočen je u sarajevskim i mostarskim logorima iz kojih je nepoznat broj odvezen prema Stocu, Nevesinju, Bileći, Trebinju i Crnoj Gori. Po izjavama većega broja svjedoka te se osobe nikada nisu vratile kućama zbog čega se pretpostavlja da su pobijene u većem broju jama i grobišta na području istočne Hercegovine. Speleološka istraživanja potvrdila su da se u pojedinim jamama nalaze ljudske kosti, no stradanje Hrvata na tome području još je uvijek slabo istraženo. Iako većina svjedočanstava govori o dolasku zarobljenika preko Slavnskoga Broda, tragovi vode i prema Splitu i Dubrovniku. Veći broj izvora, uključujući i arhivsko gradivo, potvrđuje bliske kontakte i suradnju dalmatinskih i hercegovačkih komunista te tijela vlasti (poglavito OZNA-e), zbog čega je istraživanje ratnih zločina počinjenih na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije vrlo složeno.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Hercegovina, OZNA, komunizam, grobišta, poratni zločini

Uvod

Nakon završetka tzv. završnih operacija za oslobodjenje Jugoslavije te zarobljavanja hrvatskih civila i pripadnika Hrvatskih oružanih snaga u Sloveniji i Austriji tisuće zarobljenika natjerane su u kolone smrti krećući se u tri osnovna smjera:¹

- a) Bleiburg – Dravograd – Celje, odakle jedna kolona ide prema Zagrebu, a druga prema Krapini i potom opet prema Zagrebu. Iz Zagreba su se kolone kretale u nekoliko različitih smjerova, a jedan od njih vodio je preko Požege i Bosanskoga Broda² do Sarajeva i Mostara.³
- b) Bleiburg – Dravograd – Maribor – Ptuj – Varaždin – Virovitica – Osijek. Iz Osijeka jedna skupina ide preko Baranje, Bačke i Srijema prema istočnoj i južnoj Srbiji te Makedoniji radeći najteže poslove u rudnicima i drugdje. Druga skupina kreće se preko Vukovara, Vinkovaca do Srijemske Mitrovice, odakle dio ide preko Šapca i dalje u zapadnu Srbiju, a dio preko Pančeva i Vršca u Belu Crkvu. Treća skupina odlazi preko Đakova do Slavnskoga Šamca, gdje prelazi u Bosnu do Doboja i nastavlja dalje prema Tuzli, Banjoj Luci ili Zenici, odnosno Sarajevu i Mostaru.⁴

1 Usp. ZDRAVKO DIZDAR, „Prilog istraživanju problema Bleiburga i Križnih putova (u povodu 60. obljetnice)“, *Senjski zbornik*, 32 (2005.), str. 152. – 153.

2 Logori u Požegi i Slavnskome Brodu među najspominjanijim su postajama Križnoga puta u Slavoniji. Onaj u Slavnskome Brodu raspušten je u jesen 1945., a na području grada i okolice nalazi se veći broj masovnih grobnica. Istodobno je osnovan logor u Bosanskome Brodu, i to u blizini željezničke postaje i ložionice. Logor je postojao oko dva i pol mjeseca, a zarobljenici su se u njemu zadržavali najviše tjedan dana. Usp. MATE ŠIMUNDIĆ, *Hrvatski smrtni put*, Split, 2001., str. 268. – 269.

3 O prelasku zarobljeničkih kolona s hrvatskoga na bosanski teritorij svjedoči veći broj osoba. Časnik Hrvatskih oružanih snaga Stjepan Buconjić prošao je Križni put od Bleiburga preko Maribora, Zagreba (logor Prečko) i Slavnskoga Broda, odakle je odveden u logor u Bosanskome Brodu. Buconjić tvrdi da su odvođenja ljudi iz toga logora bila svakodnevna te da su žrtve likvidirane u okolici. Iz Bosnskog je Broda odveden prema Mostaru, no uspio je pobjeći na željezničkoj postaji u Sarajevu. Usp. *Spomenica Bleiburg 1945.-1995.*, ur. Mirko Valentić, Zagreb, 1995., str. 163. – 165. O likvidacijama u Bosanskome Brodu svjedoči i Ivan Marić. Usp. KARLO ROTIM, *Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraću*, Mostar, 2000., str. 205. – 209.

4 Mnoge uhićene Hrvate u Hercegovini vlakovima su vodili prema Crnoj Gori, usputno ih na pojedinim željezničkim postajama izvodili iz vagona, odvodili ih prema unaprijed

- c) Jasenice i Ljubelj do Kranja te dalje do Ljubljane. Odatle dio zarobljenika ide do Zagreba, drugi preko Novoga Mesta do Karlovca, a treći do Kočevskoga Roga i dalje do Rijeke.

Manje je poznato da su zarobljenici prebacivani u hercegovačke logore, odnosno lokalnim opunomoćstvima OZNA-e, i iz Dalmacije. Opunomoćstvo OZNA-e dubrovačkoga područja 31. prosinca 1944. obavješćuje Opunomoćstvo OZNA-e za južnu Hercegovinu u Stocu „da smo izdali naredjenje, da Vam se stražarno sprovedu niže označena lica, a koja se nalaze sada u našem zatvoru, budući su svoja djela učinili na teritoriju tog opunomoćstva i to: 1. KLEČAK PERO pok. Pera iz Belenice. Prema izvještaju Komande mjesta Ljubinja Str. Pov. Br. 231 od 10.XII.44., imenovani je hvatao rodoljube u okolini Ljubinja i vodio ih na JAMU. 2. ZEKO IVO, Ivanov iz Belenice, prema gore pomenutom izvještaju Komande mjesta Ljubinja, učestvovao je u hvatanju i bacanju u JAME rodoljuba u okolini Ljubinja. 3. LUČIĆ BOŽO, pok. Boška iz Golubinjaca. Prema istom izvještaju Komande mjesta Ljubinja, učestvovao u bacanju u JAME rodoljuba u Rankovcima i Rapavicima.“⁵

Josip Suton, sudionik Križnoga puta, svjedoči da je dio zarobljenika s Križnoga puta dospio u Čaplinu i Mostar preko Splita i Metkovića.

Iz logora na Firulama u Splitu⁶ izdvojeno nas je oko osamdesetak i ukrucano na brod za Metković. U Mostar nas je stiglo 27, dok su ostali izdvojeni na putu do Metkovića do Čapljine. Prepoznavali su ih partizani

određenim jamama: kraj Hrženoga Dola, Veličana, Jasenice – Luga, Taleža, Oraha, Gluhe Smokve, Aleksine Međe, Babina Zuba, Vilusa, oko Bileća i u kanjonu Morače i likvidirali ih u njima. Usp. ANĐELKO MIJATOVIĆ, „Bleiburška tragedija i Križni put hrvatskoga naroda: Masovna poratna pogubljenja na brojnim stratištima i žrtve hrvatskih marševa smrti“, *Vjesnik*, 19. srpnja 2005., str. 55.

- 5 HR – HDA – 1491, OZN-a za Hrvatsku, OZNA Dubrovnik, 11.57. O bliskoj suradnji OZNA-e dalmatinskih kotareva s hercegovačkom OZNA-om svjedoči i elaborat „Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska, Banditizam na neretvanskom području“ (HR – HDA – 1561, SDS RSUP SRH, 015.17) te „Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Dubrovnik“ u kojemu se na stranici 4. navodi da su „pored korištenja saradničke mreže, često postavljane zasjede koordinirano sa UDB-om iz Trebinja, jer se djelatnost bande protezala na njihov teren“ (HR - HDA - 1561, SDS RSUP SRH, 015.11).
- 6 Sačuvana knjiga jednoga od splitskih logora dokazuje da su pojedini zatočnici iz Splita upućivani opunomoćstvima OZNA-e različitih područja, uključujući teritorij Bosne i Hercegovine. HR – DAS – 409, SUP za Dalmaciju.

i odvodili u nepoznato, na neko odredište za smaknuće. Pri dolasku u Mostar, dočekala nas je skupina organiziranih huligana koji su uzvikivali: „Ustaše, ustaše, zlikovci, na vješala!“ i slično. Pljuvali su po nama i gađali nas kojekakvim predmetima, te nasrtali na nas, a sprovodioci su glumili naše branitelje. Tako su nas „dopratili“ do Čelovine [...] Uz psovke, prijetnje i udarce uvodili su nas jednoga po jednoga u zgradu kod nekog oficira koji nas je nakon uzimanja generalija upućivao u zatvorske ćelije. Kasnije sam saznao da je šef tih balavandera bio zloglasni Ćima⁷. Svi su ga oslovljavali „komandire“, a kako i ne bi kad je bio komandant odreda za mučenje i likvidaciju uhićenika. Isto tako saznao sam da je onaj oficir koji nam je uzimao podatke i upućivao nas u ćelije imenom i

7 Osman Ćimić Ćima bio je 1945. godine pripadnik OZNA-e u Stocu. (Usp. STANISLAV VUKOREP, *Preživjeli svjedoci*, Zagreb, 2005., str. 639.) Suton ga naziva zapovjednikom voda za likvidaciju u mostarskoj Čelovini te tvrdi da se likvidacijama „bavio“ od zauzimanja Mostara 14. veljače 1945. do strijeljanja posuških žrtava 12. prosinca 1947. U Posušje ga je 1947. godine doveo Teufik Selimović Buđoni, brat književnika Meše Selimovića, koji je u to vrijeme bio pomoćnik ministra za unutrašnje poslove BiH kamo je došao iz republičke OZNA-e u kojoj je bio jedan od čelnika. Prozvan je nadimkom Buđoni zbog fizičke sličnosti sa sovjetskim maršalom Semjonom M. Buđonijem. Prema izjavi Ismeta Serdarevića, zatočenika s Gologa otoka, Buđoni je bio prosrpki orijentiran i od Aleksandra Rankovića dobio je sat s posvetom za posebne zasluge. Buđonijeve naloge u Posušju 1947. izvršavao je Mirko Praljak, predsjednik Prijekoga suda i šef Oponomoćstva OZNA-e za Hercegovinu u Posušju. (Usp. JOSIP JOZO SUTON, *Posuški žrtvoslov*, Zagreb, 1998., str. 102. – 103., 188., 190.) O ulozi Mirka Praljka posvjedočila je Kata Obradović koja je, nakon što su je partizani zarobili, odvedena u Čaplinju gdje ju je Praljak tukao i pokušao silovati te Andrija Menalo koji je Praljka vidio u zatvorima u Čaplinji i Stocu. (Usp. S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 577. – 590., 600.)

Kao počinitelje zločina nad hercegovačkim Hrvatima Suton također navodi i ostale šefove OZNA-e, odnosno UDBA-e: Ivana Šprlju iz Metkovića, Lovru Kovačevića iz Tučepa, Antu Primorca iz Bijače kraj Ljubuškoga, Milorada Draškovića iz istočne Hercegovine, Petra Oreča iz Posuškoga Graca, Vicu Soptu iz Mamića, Markicu Dobrijevića iz Glamoča; zatim oficire OZNA-e Simu Đakovića, Srbina iz Prijedora, Čedu Milića, Srbina iz Trebinja, Srećka Sučića, Hrvata iz Livna, Jovu Lukajića, Srbina iz Rora kraj Glamoča, Aliju Poškovića, Muslimana iz Čapljine, Tomu Bilića, Milana Šaina, ključara Oznina zatvora i druge nepoznata imena te Danila Kovačevića, delegata i šefa Vojnoga odsjeka u Posušju, Đuru Skočajića, referenta u odsjeku za unutrašnje poslove, Radivoja Tomaševića, kapetana u Vojnome odsjeku, Boška Subotića, referenta u službi unutrašnjih poslova, Mirka Šupljeglava, kapetana milicije, Đoku Milidragovića, kapetana milicije, Mirka Ševu, majora JNA i načelnika službe za vojna pitanja i Milana Kunića, komandira milicije. Usp. J. SUTON, *n. dj.*, str. 109. – 110.

Napomena: Ivan Šprlje „Gujac“, rođen 8. ožujka 1909. u Kuli Norinskoj, jedan je od osnivača partijske ćelije u Momićima. Prema podacima iz Pristupnica za prijam u članstvo Saveza boraca NOR-a iz 1948., vidljivo da je u NOP stupio 1. listopada 1941., a 1945. bio je oficir OZNA-e. Godine 1948. nalazio se na dužnosti željezničara. HR – DAD (Sabirni arhivski centar Metković-Opuzen-Ploče) – 452, Kotarski odbor Saveza udruženja boraca NOR-a, Pristupnice. Andrija Menalo, koji je 1946. bio zatočen u zatvoru u Čaplinji, navodi da je Šprlje iz zatvora pustio veći broj Hrvata. Usp. S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 577. – 590.

prezimenom Dušan – Duka Pudar⁸ [...] Otkada su mene dognali u tu zloglasnu „kuću“, nekako potkraj lipnja 1945. godine, pa do kraja te godine, oznaši su svake noći odvodili veće skupine zatočenika prema Nevesinju i na Bišini, obronku Veleža, ubijali ih i ubacivali u jamu [...] O likvidacijama u Mostaru 1945. godine progovorio je ANTE BARBIR, jedan od prvih šefova Opunomoćstva OZN-e za Hercegovinu. Zapravo, nekoliko desetak godina nakon izvršenih masovnih zločina u Hercegovini, našao sam se jedne prigode u društvu s ANATOM BARBIROM u Zagrebu u prisutnosti Kreše Primorca i Jure Šimunovića, obojica iz Zagreba. U tijeku razgovora u kojemu smo dotaknuli i masovne likvidacije hrvatske mladosti u poratnim godinama u Hercegovini, Barbir je sasvim otvoreno, to sam dobro zapamtio, progovorio o prilikama u Hercegovini 1945. godine i pored ostalog kazao da se je u Mostaru u Čelovini i u Sjevernom logoru odjednom nakupilo oko 3 000 hrvatskih mladića, pretežito zarobljenika, koji su u Mostar pristizali nakon pada NDH. On kao šef OZN-e za Hercegovinu, pitao je, kako je kazao, tadašnjeg ministra za unutarnje poslove Republike BiH, Uglješu Danilovića⁹, što će učiniti s tim mladićima? Nakon nekoliko dana dobio je nalog da ih likvidira. Po njegovom kazivanju, on taj nalog nije izvršio, bilo mu je žao te hrvatske mladosti, nego je jedan veći broj poslao u partizanske radne brigade, druge je pustio na slobodu i izvjestan broj je zadržao u logoru odnosno u Čelovini. Zbog neizvršenja naloga ministra Danilovića, Barbir je bio, kako kaže, smijenjen s te funkcije te iza toga nikada više nije obnašao neku značajniju dužnost, unatoč tome što je bio stari komunist.¹⁰

-
- 8 Istu osobu spominju i svjedoci Boško Maslač i Đuro More. Usp. S. VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, str. 111. – 122.; *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, *Humski zbornik V.*, priredili Ivica Puljić, Stanislav Vukorep, Đuro Bender, Zagreb, 2001., str. 718. – 721.
- 9 Uglješa Danilović, rođen 7. veljače 1913. u Gnionici kod Odžaka, rezervni general-potpukovnik JNA, bio je član KPJ od 1935. godine te član Mjesnoga komiteta KPJ u Beogradu. Jedan je od organizatora ustanka u istočnoj Bosni i Hercegovini. U NOR-u je bio član Glavnog štaba NOPO-a za BiH, Operativnoga štaba NOPO-a za istočnu Bosnu, a od svibnja 1943. ponovno rukovodi vojno-političkim radom u Hercegovini. Bio je vijećnik AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Od 1945. godine član je Vlade, član CKSKJ, a od 1953. potpredsjednik Izvršnoga vijeća NR BiH i član Saveznoga izvršnog vijeća. Odlikovan ONH, OPZ I, OZN I, OBJ I i dr. Usp. *Vojna enciklopedija*, sv. 2, Beograd, 1959., str. 392.; *Leksikon NOR-a i revolucije u Jugoslaviji 1941.-1945.*, prva knjiga, Beograd – Ljubljana, 1980., str. 211.
- 10 Josip Suton, Mostarsku Čelovinu OZNA je pretvorila 1945. godine u masovno morilište hrvatske mladosti, *50 godina Bleiburga: Zbornik radova o Bleiburgu i križnim putovima s trećeg međunarodnog znanstvenog simpozija u Bleiburgu 14. i 15. svibnja 1995.*, ur. Jozo Marević, Zagreb, 1995., str. 277. – 282. Tekst je također objavljen u glasilu Hrvatskoga društva političkih zatvorenika *Politički zatvorenik*, br. 41, lipanj 1995., str. 18. – 20.

Svjedok B. M. izjavljuje da je u Mostar stigao sredinom kolovoza 1945., i to iz Dubrovnika kamo je prebačen iz Barija u Italiji. Nadalje tvrdi da su u Mostaru „svi hercegovački Hrvati bili odvojeni od nas. OZNA ih je odvela, ali ne znam što se je s njima dogodilo. Mi ostali bili smo prevezeni u Sarajevo, gdje smo bili isporučeni gradskoj OZNI. Ovdje je OZNA odvojila bosanske Hrvate iz naše skupine a nas iz drugih krajeva otpremila je u Doboj.“¹¹

Najveći broj zarobljenika, prebačenih na bosanskohercegovačko područje, zatočen je u sarajevskim i mostarskim logorima iz kojih je nepoznat broj osoba odvezen prema Stocu, Nevesinju, Bileći, Trebinju te dalje prema Nikšiću i Podgorici. Prema izjavama većega broja svjedoka većina tih osoba nikada se nije vratila kućama zbog čega se pretpostavlja da su pobijene u većem broju jama i grobišta na području istočne Hercegovine. Upravo iz toga razdoblja datira jedanaest jama što ih je evidentirala Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava tijekom 1990-ih godina. Svjedočanstvo Dragutina Schlatta sugerira da je dio zarobljenika odvedenih prema Bileći i Crnoj Gori ipak preživio. Schlatt navodi da su početkom mjeseca rujna krenuli vlakom iz Sarajeva preko Hadžića, Ivan Planine, kroz Mostar te su došli u Trebinje.

Tu su došli Srbi iz okolnih sela na „prepoznavanje“. Nikoga nisu prepoznali, ali su nas tukli a nakon toga krenuli smo u zatvorskim vagonima preko Bileća te stigli u Nikšić. Tu su nas stanovnici gledali kao da nismo ljudi, ali doista izgledali smo kao prispodobe, jer smo se brijali samo jedanput mjesečno i to onda kada su nas šišali do kože. Partizani, pratioci tukli su nas pred stanovnicima, da ovi vide kako su vojnici Narodno-oslobodilačke vojske hrabri. Tu smo se zadržali, dok su nas prebrojili; bilo nas je oko 400 osoba. Krenuli smo u sjevernom pravcu uz planinu pokraj rijeke Zete. Tu smo stali u jednoj kotlini. U blizini smo radili na jednom vojnom uzletištu, koje se je izgrađivalo. Ovamo su dolazili razni crnogorski komunisti, koji su nas tukli onda kada nas partizanski vojnici nisu tukli. Tu smo radili nešto više od mjesec dana, tj. do 5. listopada 1947. U tom vremenu bila su četvorica od nas odvedena u Nikšić, i oni se nikada više nisu vratili. Među njima je bio i jedan liječnik [...] Poslije mnogo dana straha i panike na ovom radilištu, rekoše nam, da ćemo ići u Sarajevo. Kada smo stigli u Sarajevo, svi smo se morali slikati i dati otiske

11 IVAN PRCELA, *Hrvatski holokaust II*, Zagreb, 2005., str. 476. – 481.

prstiju kao kakovi kriminalci. Bilo je tu i posebno ispitivanje. I ovdje su neki iz naše grupe bili određeni, da idu na komandu VI. vojne oblasti. Oni se nisu nikada povratili, po svoj prilici su i oni bili ubijeni.¹²

Mijo Katić, zarobljen kod Celja, prepraćen je u Mostar, a zatim u logor u Bileći gdje je ostao do listopada 1945. U Trebinju je čuo da je navodno u okolnim šumama ubijeno 700 ljudi. Po dolasku u logor Bileća dočekala ih je neka Crnogorka koja je izjavila: „Vidi ustaša živih! Jedne smo pobili, a opet drugi došli!“ Zatočnici bilećkoga logora ubijani su i u samome logoru te zatim bačeni u provaliju.¹³

1. Zauzimanje istočne Hercegovine potkraj 1944. godine

Likvidacije ratnih zarobljenika u istočnoj Hercegovini započele su već u drugoj polovini 1944., kada postrojbe NOV-a zauzimaju to područje. Potkraj kolovoza 1944. u istočnoj Hercegovini nalazila se 29. divizija u sljedećem sastavu: 11. brigada raspoređena prema Gackomu, 10. brigada prema Bileći, 12. brigada prema Nevesinju, a 13. brigada prema Stocu, odnosno na smjeru Stolac – Bileća.¹⁴ Na suprotnoj strani nalazile su se uglavnom postrojbe 369. pješačke divizije (tzv. Vražja). Noću 1./2. rujna 11. brigada zauzela je Avtovac i Gacko odbacivši njemačke i hrvatske postrojbe prema Nevesinju, a do 6. rujna slomila je otpor hrvatske posade u Kuli Fazlagića i ovladala Gatačkim Poljem.¹⁵ Autori knjige *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije* ističu da se

na obalskom pojasu, od ušća Neretve do r. Bojane nalazilo nekoliko jakih uporišta, koja je neprijatelj stalno držao u svojim rukama. U njima je rad Partije bio veoma otežan, što se negativno odražavalo na brzinu razvoja oslobodilačkog pokreta u ovom delu primorskog pojasa. Sve pokušaje Primorske operativne grupe da dublje prodre u Crnogorsko Primorje i južnu Dalmaciju neprijatelj je uspešno sprečavao. Ovo su koristile kvislinške snage, pa su se preko ove zone povezivale sa reakcionarnim elementima na

12 *Isto*, str. 317. – 346.

13 Usp. S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 227-230.

14 Usp. *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944-1945*, ur. general-pukovnik Velimir Terzić, Beograd, 1957., str. 50.

15 Usp. *isto*, str. 217.

Zapadu. Zbog toga je Vrhovni štab NOV i POJ 14. septembra ponovo naredio Štabu 2. korpusa da sa jačim snagama prodre u ovo područje i ovlada neprijateljskim uporištima. Izvršavajući ovo naređenje, Štab 2. korpusa naredio je Primorskoj operativnoj grupi da težište borbi prenese u Crnogorsko Primorje. Isto tako je Štab 2. korpusa naredio 29. hercegovačkoj diviziji da težište borbi prenese u južnu Hercegovinu, gde su već prikupljeni hercegovački četnici izvršili nekoliko neodlučnih napada na nemačka uporišta na komunikaciji Trebinje—Popovo Polje. Međutim, Nemci nisu dozvoljavali nikakve ‘političke akcije’, pa su brzo raščistili situaciju i onemogućili dalju aktivnost četnika. Čim su 29 hercegovačka divizija i Primorska operativna grupa obezbedile zauzetu prostoriju u severnoj Hercegovini i oslobodile Nikšić, izvršile su pregrupisanje svojih snaga. Na sektoru Gacko, Nevesinje, Kalinovik 29 hercegovačka divizija je ostavila 11 brigadu, dva bataljona 10 brigade, 2 brigadu Divizije ‘Garibaldi’, Kalinovički i Konjički partizanski odred; sve ostale snage usmerila je ka jugu, formirajući od 13 i 14 brigade Južnohercegovačku udarnu grupu. Ona je naredila 10 i 12 brigadi da oslobode Bileću, a Južnohercegovačkoj udarnoj grupi da se prebaci iz rejonu Stoca i Ljubinja u rejon Trebinja, da preseče komunikacije od Trebinja za Bileću i Stolac i, dok se bude izvodio napad na Bileću, da spreči neprijatelju dovlačenje ojačanja. Štab Primorske operativne grupe je naredio 2 proleterskoj dalmatinskoj brigadi da zajedno sa Grupom bokeljskih bataljona sadejstvuje 29 hercegovačkoj diviziji pri oslobodjenju Bileće, 10 brigadi da izvrši napad na komunikaciju Grahovo—Risan, a 6 brigadi i Lovćenskom partizanskom odredu da nastave dejstva ka Danilovgradu, dolini Zete i komunikacijama Podgorica—Cetinje i Rijeka Crnojevića—Virpazar.¹⁶

Deseta i dvanaesta brigada Bileću su zauzele 2. listopada. Druga dalmatinska brigada i Južnohercegovačka udarna grupa¹⁷ izvršile su do 3. listopada pripreme za napad na Trebinje koje je zauzeto tri dana kasnije. Padom Trebinja otvoren je put prema jadranskoj obali između Slanoga i Boke Kotorske. Dana 26. listopada 1944. godine 14. brigada zauzima Stolac, a 13. brigada Donje Hrasno, Dračevo i Prebilovce.

O likvidacijama ratnih zarobljenika u Trebinju nakon ulaska postrojba NOV-a u grad prikupljeno je nekoliko svjedočanstava. Ivan Raubic, rođ. 1929. u Trebinju, izjavio je da je skupina zarobljenih njemačkih dočasnika ubijena u Zasadu, a pobio ih je Jovo Pariez. Školski kolega Fadil

¹⁶ *Isto*, str. 220. - 221.

¹⁷ U njezinu sastavu nalazile su se 13. i 14. brigada 29. divizije.

Hadžiahmetović govorio mu je i o ubijanju domobrana na Parojskoj njivi i bacanju žrtava u jame. Kuću Raubicovih zauzela je OZNA, koja je jednu prostoriju pretvorila u zatvor iz kojega su zarobljenici također odvođeni na likvidacije. Raubic tvrdi da je među njima bilo najviše Hrvata iz Dubrovnika i Popova polja. Trebinjski Hrvati i Muslimani zatvarani su u kući Šutića gdje se također smjestio štab divizije. Raubicova majka tvrdila je da je kroz njihovu kuću prošlo oko 300 zarobljenika te da su svi bili ubijeni. Obitelj Raubic nije stradala jer je, po izjavi samoga Ivana Raubica, njegov otac Eugen mogao računati na zaštitu Vlade Šegrt¹⁸, no Šegrtova supruga odnijela je iz Raubicova doma vrijednije predmete. Raubic također spominje „terenski bataljon“ na čijem su se čelu nalazili Četko Milojević, zapovjednik, i Krsto Milaković, komesar, te Antu Sučića iz pratećega bataljuna OZNA-e, navodno komesara, a kasnije člana Vlade BiH. Potkraj 1944. godine Raubic je mobiliziran u postrojbu KNOJ-a koja je vršila pretraživanja na području Trebinjske šume.¹⁹ Streljački stroj te postrojbe sastojao se od Muslimana te Hrvata iz Dubrovnika i Popova.²⁰ Dana 31. prosinca 1944. u Trebinju je likvidiran dekan don Marijan Vujnović, star 73 godine.²¹

18 Vlado Šegrt, rođen 18. prosinca 1907. u Lastvi, Trebinje, rezervni general-major JNA, postao je članom KPJ 1931. godine i jedan od organizatora ustanka u okolici Trebinja 1941. godine. Kasnije postaje zapovjednikom 10. hercegovačke brigade, zamjenikom zapovjednika 3. divizije te zapovjednikom 29. hercegovačke divizije. Bio je vijećnik AVNOJ-a, a nakon rata poslanik u Saveznoj narodnoj skupštini i Narodnoj skupštini NRBiH, član vlade NRBiH, predsjednik Prezidijuma Narodne skupštine NRBiH, član Izvršnoga vijeća NRBiH, potpredsjednik Narodne skupštine NRBiH, predsjednik Kontrolne komisije CKSKBiH, član CKSKJ i Izvršnog komiteta CKSKBiH te član CKSKBiH i Saveznoga odbora SUBNOR-a. Odlikovan je ONH, ONO, OPZ I i dr. *Vojna enciklopedija*, sv. 9, Beograd, 1967., str. 550.; *Leksikon NOR-a i revolucije u Jugoslaviji 1941.-1945.*, druga knjiga, str. 1086. – 1087.

19 Na području Hercegovine djelovala je 3. hercegovačka brigada KNOJ-a koja je bila u sastavu Bosansko-hercegovačke divizije KNOJ-a (od ljeta 1945. zvane 3. divizija KNOJ-a čiji je zapovjednik bio pukovnik Danilo Komnenović, a politički komesar Špiro Srzentić. Bila je izravno podređena OZNA-i BiH). Treća hercegovačka brigada KNOJ-a formirana je 7. prosinca 1944. od bataljuna narodne obrane i pojedinih hercegovačkih partizanskih odreda. U svome sastavu imala je 5 bataljuna i ukupno 1200 pripadnika. Usp. *Razvoj OS SFRJ 1945-1985, Kopnena vojska JNA*, Knjiga III, Beograd, 1988., str. 436.

20 Usp. S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 462. – 466.

21 Usp. TOMO VUKŠIĆ, „Stradanje crkvenih osoba iz BiH za vrijeme II. svjetskog rata“, *Odžak – Pouka povijesti: Sjećanje na hrvatske žrtve Drugog svjetskog rata*, ur. Ivo Balukčić, Odžak, 2009., str. 101., 117. Don Marijan Vujnović osuđen je „kao ratni zločinac i narodni neprijatelj“ prema čl. 16. i 17. Uredbe o vojnim sudovima. Presudu je donijelo Sudsko vijeće Komande

Puljić, Vukorep i Bender ističu da na području istočne Hercegovine nije bilo postupaka dalmatinskih partizana koji bi se mogli okarakterizirati kao masakr i genocid. Štoviše, zabilježena su svjedočanstva preživjelih hercegovačkih Hrvata o dalmatinskim partizanima koji su sprječavali srpske partizane da ubijaju hrvatsku djecu.²² Nasuprot tomu istočnohercegovački partizani tretirali su neizbjegle Hrvate kao zarobljenike, a mnoge su civile „prividno mobilizirali u svoje redove, ali su ih postavljali tamo gdje će najvjerojatnije poginuti, ili su ih čak ubijali s leđa te ih kasnije upisivali na spomenike palih boraca!“²³ Autori navode da je nakon partizanskoga zauzimanja Čapljine dio Hrvata, izbjeglih iz Stoca i okolnih sela, zarobljen i odveden natrag preko Neretve u „neke vrste sabirnog logora u školu u Tasovčićima i drugdje“, a zatim upućen „preko Domanovića gdje ih je preuzeo ‘Narodni sud’, koji je oslobodio 37 žena, a 141 muškaraca su odveli i strijeljali na Radmilji bacajući ih u nabujalu rijeku i rupu uz njezino korito“²⁴.

U „Dokumentaciji o stradalnicima“ susreću se imena sljedećih osoba koje su se istakle pri izvršavanju zločina nad hrvatskim civilima: Anđelko Dreč,²⁵ Milan i Vlado Čalakov,²⁶ Milan Vukanović te žene Šešelji iz Mareve Ljuti (uz pomoć Grošete i Katića iz Mravinaca). Izravne zločine – prema opširnijoj dokumentaciji – počinili su: Luka Milić iz Veličana, Božo Slavić, Jakšica – supruga Jovina, Dušan Šešelji, Milorad Misita, Pero Misita, Anđelko Dreč, Pero Vukanović, Jovan Vulić, Jovo Kovač,

Vojne oblasti 29. udarne divizije NOVJ-a u Trebinju. DON ANTO BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Zagreb, 2007., str. 716.

22 Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 52. – 54.

23 *Isto*, str. 53.

24 *Isto*, str. 54.

25 Vido Đurasović svjedočio je o zarobljavanju i zlostavljanju od partizana, među kojima su bili Anđelko Dreč i Sava Šešelji, obojica rodom iz Mareve Ljuti. Svjedok također spominje i Ristu Kostića, političkoga komesara i Simu Radića, partizanskoga komandanta u Ljubinjju, te tvrdi da su njegovi zlostavljači pjevali pjesme o kralju i vojvodi Sindeliću. Dreč je prije rata navodno slavio i hvalio kralja Petra. Među zlostavljačima također navodi i Ivicu Bukvića iz Ravnoga te Nikolu Čalaka sa Zavale. Usp. S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 611. – 628.

26 Stojan Obad spominje kao jednoga od počinitelja zločina i Tomu Čalaka koji je na Liščima 8. siječnja 1946. ubio dvije pastirice, Cviju i Ivanu Obad, dok su čuvale ovce. (Usp. S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 548.) Tomo Čalakov bio je pripadnik KNOJ-a. Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 356.

Sava Pendić, Šarenac²⁷, Savo Bakotić, Pero Čihorić, Jovan Marković, Božo Slavić, Neđo Radić, Danilo Bukvić,²⁸ Milorad i Vaso Dreč, Masleša iz Tulja, Mladen Cimirot, Pramenko iz Grmljana, Bogdan Mrakić, Stevan Porobić i drugi.²⁹

O likvidacijama što su slijedile nakon završetka Drugoga svjetskog rata sačuvan je kudikamo veći broj svjedočanstava i podataka prikupljenih tijekom speleoloških istraživanja. Prema dostupnim svjedočanstvima transporte zarobljenika iz hrvatskih logora i zatvora na željezničkim postajama pretraživali su Srbi i Muslimani tražeći vjerojatno Hrvate iz svojih naselja i odvođeci s vlakova pojedine zarobljenike ili skupine zarobljenika koje su obično strijeljali. Boško Dragičević, rođen 1927. u Gorici kod Čapljine, posvjedočio je da je u Sarajevu susreo bivšega susjeda Stanka Kozinu koji ga je upozorio da se, bude li iz Sarajeva išao kući, ne zadržava na željezničkome kolodvoru u Mostaru niti u čekaonici jer ondje stalno krstare partizanske ophodnje,³⁰ uhićuju i uhićenike otpremaju u Sjeverni logor ili Čelovinu „poslije čega slijedi suđenje i punjenje hercegovačkih jama“³¹. Zločini sa željezničkih postaja pročuli su se pa su neki ljudi, nakon puštanja iz logora, krenuli kućama pješice preko planina, no nerijetko su i oni stradavali prolazeći srpskim i muslimanskim selima.³²

27 Moguće je riječ o Tripi Šarencu, opunomoćeniku OZNA-e Komande II. područja Vojne oblasti XXIX. udarne divizije u Stocu. (Usp. S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 610.) Tripo je Šarenac 1941. godine bio član OKKPJ za istočnu Hercegovinu, a 1942. postaje članom Okružnoga komiteta KPJ za južnu Hercegovinu. (Usp. *Hercegovina u NOB-i*, ur. Milinko Đurović, Slobodan Šakota, Radomir Petković, Beograd, 1961., str. 178., 414.)

28 Član narodnoga odbora u Hutovu.

29 Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 54.

30 Okružni sud 29. divizije i Čelovina nalazili su se tik do željezničke postaje. Usp. S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 101.

31 *Isto*, str. 98.

32 Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 58.

2. Mostar – glavno hercegovačko raskrižje Križnoga puta

Jedna od najvažnijih postaja Križnoga puta u Hercegovini bio je Mostar u kojemu su istodobno djelovali logori³³, zatvori³⁴ i sud. Puljić, Vučkorep i Bender navode da su hrvatskim zarobljenicima sudili suci Srbi i Muslimani, među kojima i srpski orijentirani hodža Ahmet Dedović. Rodbina suđenika najčešće nije ni znala za suđenje pa nije niti bilo prigode za obranu i vjerodostojne svjedoke. Naprotiv, sud je kao svjedoke pozivao Srbe i Muslimane iz rodnih sela osuđenika, a njihov kredibilitet bio je upitan. Navodno su poznata i mjesta i kuće gdje su se prije svjedočenja sastajali svjedoci te usuglašavali svoje iskaze.³⁵ Osuđenici na smrt na mostarskome sudu najčešće su likvidirani u gradu ili na stratištima u mostarskoj okolini. Broj takvih osoba nepoznat je, a na jednome od njih skončao je 15. lipnja 1945. i umirovljeni svećenik iz Stoca don Ivan Raguž.³⁶ U izvješću Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava detaljniji podatci navode se samo za jedno mostarsko grobište, i to tzv. jamu kod Bijeloga polja u koju su 9. srpnja 1945. bačena 153 zarobljenika iz Čelovine.³⁷

- 33 Sjeverni logor osnovan je neposredno nakon ulaska partizana u Mostar u veljači 1945. godine. Šimundić navodi da se u Sjevernome logoru i zatvoru Čelovina nije dugo boravilo te da su ljudi nakon zvjerskih mučenja odvoženi u smrt na gradsko groblje i prema Trebinju u jamu Bišina. Broj žrtava odvedenih iz Sjevernoga logora nepoznat je. (Usp. M. ŠIMUNDIĆ, *n. dj.*, str. 245.) Preživjeli zatočenik Sjevernoga logora Fuad Elezović Dervišev izjavio je da je bio „svjedokom svakodnevnog izabiranja teže osumnjičenih lica i dnevnog odvođenja u nepoznatom pravcu. Po pripovijedanju ljudi u logoru i izvan njega mnogi odvedeni iz sjevernog logora bili su negdje likvidirani i nikada im se više nije znalo ni traga ni glasa, jer su očito bili ubijeni [...] Oficiri logora bili su najviše Srbi od Gacke i Bileća.“ (Usp. I. PRČELA, *n. dj.*, str. 443. – 449.) Ivan Marić svjedoči da su zarobljenici u logoru stalno ispitivani, a prozivani su s kartica koje su bile crvene, plave i bijele boje. One koji su prozvani s crvenih kartica više se nisu vratili, a tko je bio upisan u bijelu karticu, pušten je kući. (Usp. K. ROTIM, *n. dj.*, str. 205. – 209.)
- 34 Najpoznatiji mostarski zatvor Čelovina izgrađen je u Austro-Ugarskoj. Šimundić ističe da je drugoga dana nakon ulaska partizana u Mostar u veljači 1945. godine Čelovina bila pretrpana zbog čega su osnivani novi zatvori i Sjeverni logor. Zatvorenici mostarskih logora i zatvora bili su uglavnom Hrvati, upravitelji Muslimani, a istražitelji i egzekutori Srbi. Zatvorski zid visok tri metra otežavao je bijeg. Zatvorenici su mučeni i glađu i žeđu, a noću odvođeni na likvidacije. Usp. M. ŠIMUNDIĆ, *n. dj.*, str. 456.
- 35 Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 59.
- 36 Usp. *isto*, str. 59., 696. – 697.
- 37 Usp. *Izvješće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka (11. veljače 1992.) do rujna 1999.*, Zagreb, 2000., str. 107.

Mostar je također bio i jedno od raskrižja na Križnome putu odakle su kolone zarobljenika kretale u nekoliko smjerova, a koji su najčešće završavali u jamama istočne Hercegovine. Dio hrvatskih zarobljenika otpreman je u srpske i crnogorske krajeve gdje su bili izvrgnuti izživljavanju, mučenju i ubijanju. Najmanje se zna o onima koji su odvedeni u srpske krajeve prema Nevesinju. Za manji broj sigurno je da nisu ni stigli do Nevesinja, nego su svoj Križni put završili najčešće u zloglasnoj jami Novakuša u Bišini, koju su nevesinjske poratne vlasti pretvorile u smetlište.³⁸

Većina zarobljenika produžila je svoj Križni put dalje na istok prema trebinjsko-bilećko-nikšićkim jamama i drugim stratištima. Transporti su se vlakovima, preko Hutova³⁹ i Ravnoga, slijevali u

38 Speleolog Srećko Božičević tvrdi da je oko 1980. godine, istražujući jedan izvor – pećinu u Nevesinju, doznao od investitora za jamu uz cestu Mostar – Nevesinje. Božičević navodi da se ta jama rabila kao legalno smetlište, a po navodima nazočnih „pri kraju rata ‘progutala’ je na stotine konjskih zaprega i ostalog materijala s tisuću ljudi“. Deponijem je postala rješenjem bivše kotarske uprave u Mostaru. „Kada sam saznao da je onaj koji je to dopustio pravi zločinac nad zdravljem i čistoćom brojnih izvora u nižim horizontima i da bi ga radi toga trebalo kazniti, odgovoreno mi je – pokušajte, on je sada delegat u Skupštini u Beogradu i zaslužan je za naš kraj!“ SREĆKO BOŽIČEVIĆ, *Jame (kao) grobnice*, Zagreb, 1991., str. 59.

O istoj jami piše i Mate Šimundić koji navodi da su umoreni zarobljenici iz mostarskih logora i zatvora bacani u jamu Bišina, „otvora široka desetak metara i više puta tolike dubine“, blizu ceste Mostar – Nevesinje. Broj je žrtava nepoznat, no Šimundić smatra da bi moglo biti riječi o najmanje 1500 osoba. Posljednje žrtve navodno su ondje likvidirane 1948. godine. Šimundić tvrdi da su radi prikrivanja zločina jugoslavenske vlasti jamu odlučile zatrpati životinjskim lešinama i smećem koje je dovoženo iz Nevesinja, a djelomično i Mostara. Debeli sloj smeća koji je prekrio žrtve naposljetku je zapaljen. Usp. M. ŠIMUNDIĆ, *n. dj.*, 457.

39 Dana 18. listopada 1944. Hutovo su zauzeli 3. i 4. bataljon 13. brigade 29. hercegovačke divizije. Po svjedočanstvu Ivana Previšića vlast su preuzeli Gornjehrašnjani, a „glavni“ su bili Danilo Bukvić i Mujica Tucaković. „Kad su u Stocu ubijali, ovdje u Hutovu partizanski rukovodioci sazivaju svake večeri konferenciju, u školi. Neki ti luđak priča gluposti, moraš slušati i poslije u kolo ići i pjevati. Ubio ti oca, a moraš u kolo. Tako je to bilo“, svjedoči Previšić. Njegov brat Marijan poginuo je tijekom bombardiranja Mostara 7. veljače 1945. i pokopan je na mostarskome vojnom groblju. Otac Šćepo povlačio se do Slovenije te je vraćen u Mostar ili Čapljinu, a zatim poslan u Stolac. U stolačkoj zloglasnoj Gruntovnici bio je živ do 5. lipnja 1945. i zatim mu se gubi trag. (Usp. S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 476. – 478.) Marko Matić svjedočio je da su, nakon pada Hutova, u mjesto došli partizani, navodno iz Trebinja, uhitili nekoliko mještana i zatvorili ih na gornji kat Butiganove kuće, gdje su ih mučili strujom. Poslije su ih zatvorili u podrum škole pa je Katica Butigan otišla razgovarati s Ivanom Šprljom, tada načelnikom UDBA-e u Čapljini. Netko je navodno kazao Praljku da se ona požalila na te partizane, zbog čega ih je on potjerao. Pojedini su zatvorenici pušteni kućama, a drugi otjerani u zatvore u Čapljinu i Mostar. (Usp. S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 516.)

popovsko-trebinjsko-bilećko područje te krajeve Crne Gore, a neznatan broj zarobljenika spasio se najčešće stjecajem okolnosti.⁴⁰

Svjedoku Mati Skaramuci pripovijedao je neki Crnogorac o transportu koji je završio u kanjonu neke rijeke u Crnoj Gori.⁴¹ Među sprovednicima je bio vrlo mali broj Hrvata, odanih tadašnjim vlastima. Zarobljenici nisu znali kamo idu, štoviše nekima je rečeno da su oslobođeni na sudu i da idu kućama. Prema izjavama svjedoka zarobljenici su bili u tako jadnu stanju da nisu mogli ni pomišljati na bijeg.⁴² Zahvaljujući tomu što su navedeni transporti prolazili i kroz hrvatska sela, o njima su ipak sačuvani određeni podatci. Poznato je da je bilo veći broj transporta. Prema izjavi I. Ljubana potkraj lipnja ili početkom srpnja 1945. prošla su kroz Hutovo u razmaku od 2-3 dana dva transporta s 15 do 20 vagona sa zarobljenicima hrvatske vojske.⁴³ Poznato je i to da je u jedan transport iz zatvora Čelovina u Mostaru ukrcano 600 zatvorenika,⁴⁴ a iz jedne od kolona kojom je iz Sarajeva stiglo u Mostar 740 zarobljenika izdvojeno je u Mostaru samo 16 rođenih 1925. godine, dok su ostali

Mučenje strujom spominje i Boža Previšić, koja je mučena u zatvoru u Hutovu. Prebačena je u Čapljinu, a zatim u mostarski Sjeverni logor te potom u Čelovinu i konačno u OZNA-u, odakle je odvedena na sud. Tvrdi da je prema Trebinju otišlo nekoliko transporta hrvatskih zarobljenika koji se nikada nisu vratili kućama. (S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 595. – 596.)

40 Niko Blažević-Čovin, koji je po završetku Drugoga svjetskog rata mobiliziran u postrojbe Jugoslavenske armije, posvjedočio je o skupini logoraša koja je iz Mostara navodno sprovedena u Dubrovnik po naredbi zapovjednika grada Tode Kurtovića. Kasnije je doznao „da su ih na Humu istjerali iz vagona, odvojili 42 i rekli: ‘Vi ostajete ovdje, a ovi idu dalje! Primila ih je neka banda i kod Oraha poubijala i bacila u jamu.’ To su kasnije i neki Srbi pričali. ‘Mi smo radili u tunelu i na prvoj amnestiji (15. kolovoza 1945.) pustili su nas kući. Od ostalih poznatih iz transporta nitko se više nije vratio.’ Pitao sam ga koliko je bilo vagona, a on mi je rekao da je bilo 20 vagona i reče da ih je bilo po 80 u vagonu, dupkom puni vagoni. Prije ovoga transporta otišao je jedan transport za Trebinje i oni su u Zubcima poubijani.“ (*Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 729. – 730.) U poraću Kurtović je vršio nekoliko istaknutih političkih dužnosti (poslanik u Skupštini SRBiH, član Izvršnoga vijeća SRBiH, predsjednik Komisije za vjerska pitanja i drugo). Umro je u studenom 1997. u Sarajevu.

Ilija Šaravanja spominje transport od 1000 do 1200 hrvatskih vojnika, uglavnom iz Mostara i okolice, koji su odvezeni prema Bileći gdje su navodno ubijeni i bačeni u jame. HR - HDA - 1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća, 12.6.

41 Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 61.

42 Usp. *isto*, str. 60.

43 Usp. *n. mj.*; također S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 320.

44 Vidi svjedočanstvo Drage Dadića. S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 129. – 132.

odvezeni dalje. Kada je u Mostar stigla osječka kolona s 370 zarobljenika, izdvojeno je tek 7 mladića mladih godišta, a ostali su također proslijeđeni u smjeru Trebinja.

Poznanici i rodbina budno su pratili prolaz vlakova, kao i Hrvati koji su bili zaposleni na željeznici. Pojedini zarobljenici davali su kroz prozore znakove da su unutra zahvaljujući čemu su mnogi prepoznati, no zbog toga su vojnici pratitelji transporta u Veljoj Međi zakovali sve prozore.⁴⁵ Ivan Raubic svjedoči da je potkraj 1945. godine vidio kraj Trebišnjice 200 do 300 zarobljenih domobrana koji su vadili iz vode dijelove porušenoga mosta te u vagone koji su odlazili prema Crnoj Gori tovarili raznu robu. Vjerovali su da će, nakon završetka posla, biti pušteni kućama, no navodno se domovima nisu vratili. Kasnije je u Vinkovcima upoznao Franju Matića, lovočuvara rodom iz Hercegovine, koji je bio pripadnik 29. hercegovačke divizije, a poslije KNOJ-a. Po vlastitome svjedočenju Matić je kao pripadnik KNOJ-a čuvao domobrane koje je vidio Raubic, a koji su nakon završetka posla pobijeni u njemačkim rovovima na Bradini. Također je Raubicu ispričao kako su domobrani koji su u Podveležju sjekli šumu također pobijeni i bačeni u škripove po Veležu.⁴⁶

U jamu Hrženi Do dovoženi su zarobljenici iz obaju smjerova (iz smjera Ravnoga i Stoca). Ostala su grobišta: jama poviše Veličana, zatim jame kod Jasenice – Luga, Taleže, Oraha, Gluhe Smokve, Aleksine Međe, Babina Zuba kod Trebinja, Vilusa te više jama oko Bileće i kroz kanjon Morače.⁴⁷ Mnogo zarobljenika ubijeno je u Dolu kod stanice Zapanik, a zemlja na kojoj su ubijeni više se nije obrađivala.

45 Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 60-61.

46 Usp. S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 469. – 471.

47 Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava evidentirala je jednu jamu kod Trebinja u koju je 1945. ili 1946. godine bačen nepoznat broj likvidiranih pripadnici Hrvatskih oružanih snaga. O žrtvama iz jame kod Trebinja govori i Žarko (ili Marko, nečitko) Marić iz Zagreba koji u pismu upućenom Komisiji za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava spominje Vladu Šegrta koji je 1945. ili 1946. godine navodno pobio i u spomenutu jamu bacio 900 „ustaša“. (HR – HDA – 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543.) Između 20. i 22. svibnja 1945. u Trebinjskoj šumi likvidiran je nepoznat broj Hrvata iz sela u okolici Gabele, Čapljine, Čitluka i Mostara, prethodno zatočenih u mostarskim logorima. (HR – HDA – 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543; *Izješće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka /11. veljače 1992./ do rujna 1999.*, str. 109.)

U „Dokumentaciji o stradalnicima“ mogu se naći izjave ne samo svjedoka nego i sudionika u zločinu koji su stražarili u blizini jama pokraj kojih su žrtve ubijane. Pratitelji pojedinih transporta već su od Zavelle na svakoj postaji izbacivali određen broj zarobljenika nad kojima se uživljavalo srpsko stanovništvo. Puljić, Vukorep i Bender ističu da su tjelesne ostatke te ostatke njihove odjeće i dokumenata nalazili pastiri po Bobanima u nepristupačnim vrletima čak i desetljeće nakon njihove likvidacije.⁴⁸ Jedan dubravski Musliman izjavio je da je osiguravao okolicu jedne jame kod koje su partizani strijeljali 1226 zarobljenika. Vojska ih je strijeljala, a susjedno srpsko pučanstvo sasijecalo i bacalo u jamu. Susjed Musliman rekao mu je da su im tu i dva susjeda: Vidoje Guto i Martin Milanović. Sin jednoga sudionika zločina svjedoči da je u jednu jamu blizu crnogorske granice ubačena strijeljana čitava kompozicija zarobljenika.⁴⁹

3. Poratni komunistički zločini na stolačkome području

Stolac je nakon Drugoga svjetskog rata također postao jednim od ključnih raskrižja križnih putova u Hercegovini, a na tom je području Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava evidentirala najveći broj stratišta. Puljić, Vukorep i Bender ističu da se o žrtvama koje su otišle u čisto srpska područja koritom Bregave preko Berkovića (Dabra), pa i onima koji su poslani u smjeru Ljubinja, vrlo malo znade. Ipak, nešto više informacija dostupno je o osobama koje su poslone prema jamama na Poplatu i okolici.⁵⁰

Autori navode da su stolačka stradanja ponajviše djelo zloglasnoga stolačkog poratnog suda čiji su članovi uglavnom bili Srbi i Muslimani. Zarobljenike su trpali svezane u zgrade „Gruntovnicu“ i „Doganu“, odakle su ih provodili preko suda do stratišta. Iz zatvora su pobjegli Božo Pavlović i Matan Mustapić koji su preko Kruševa i Svitave otišli u Žabu i Dubrovnik. Svjedoče da ih je do iznemoglosti tukao Ahmet Bučuk iz Njivica, a poznate ubojice navodno su bili Danilo Dabić, Meho Hairlić,

48 Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 61.

49 Usp. *n. mj.*

50 Usp. *isto*, str. 62.

Milošević iz Boljuna, Salko Bjelovac i dr.⁵¹ Sud nije pružao pravo na obranu ili svjedoke, štoviše bila su dopuštena svjedočenja samo „profesionalnih“ svjedoka koji su svjedočili protiv uhićenih osoba koje svjedoci često uopće nisu poznavali. Takav svjedok bila je i Milena Komadina rođ. Bulut, sestra stolačkoga suca Manojla Buluta⁵², koja je priznala da je „svjedočila protiv svih vaših od Hutova i svi su skoro u jami u Drenovačkoj Vali“⁵³.

Dostupni podatci govore kako se vrlo malo osoba vratilo živo sa suđenja na stolačkome sudu. U pismima što su ih žrtve iz donje Hercegovine nosile sa sobom na sud znalo je pisati: „Vamo ga ne vraćajte!“⁵⁴ U popratnome pismu za Hrvate iz Dubrava i stolačke okolice, za koje je zatražena smrtna kazna, bili su upisani posebni znakovi. Tako su primjerice Hakija Kapić, Omer Alihodžić i Osman Razić optužene Hrvate iz Prenja podcrtavali tri puta. Danilo Bukvić poslao je u jednoj grupi u Stolac 25 ljudi iz hutovskoga područja, a kući se vratio samo jedan. Osim toga papir o proglašenoj amnestiji u Stocu navodno je bio privremeno skriven.⁵⁵ O sudbini osoba koje su odvedene na stolački sud svjedočile su i otrgnute ljudske ruke, noge i drugi dijelovi tijela u Bregavi. Mnogi su noću nestajali iz stolačkih zatvora, a ujutro su čistačice nalazile samo njihovu krvavu odjeću. Stolačko pučanstvo svjedoči o brojnim skupinama žena i djevojaka u narodnim nošnjama iz raznih krajeva koje su odvođene u Stolac te o njihovoj krvavoj odjeći, koja je poslije njihova

51 Usp. *n. mj.*

52 Stojan Raguž Rogonjić svjedoči kako je Manojlo Bulut ubio njegova osmogodišnjega brata Antu. (Usp. S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 558.) Raguž navodi da mu je brat zaklan u Ostrvu i bačen u vodu. Prema drugome izvoru Antu Raguža Rogonjića uhvatili su prebilovački partizani koji su ga pekli na ražnju, a kad se voda malo povukla, rodbina je pronašla njegovu glavu i malo kostiju u Voznici. (Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 310.) Istoga dana, 2. veljače 1945., partizani su ubili još dvoje djece, Maru Krešić-Bokić, rođ. 24. studenog 1933. u Svitavi, i Janju Udženiju, rođ. 1. siječnja 1935. također u Svitavi. (Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 318., 324.) Dječje kosti pronađene su i pokopane istom nakon godinu dana. (Usp. S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 559.)

53 *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 63.

54 *Isto*, str. 63.

55 Usp. *n. mj.*

odvođenja u nepoznato podijeljena. Jednoj je Hrvatici kao „humanitarna pomoć“ ponuđena čak i svećenička haljina.⁵⁶

Sa sudom su u dosluhu bile osobe koje su nakon dojave o oslobođenju Hrvata pojedinaca ili grupa stupali u akciju, odnosno presretali ih u klancima ili pri prolazu kroz njihova sela, vezali ih, odvodili i likvidirali, i to pojedince po ogradama, a grupe po okolnim jamama. U takvim grupama isticala se skupina izvršitelja zločina za područje Gornjih Dubrava čiji su članovi bili Savica Ivković-Đotun, Panto Gordić, Krsto Gordić i Đorđo Herber te drugi koji su kod Maslina presretali one koje je stolački sud oslobodio, vraćali ih na Poplat, ubijali kolcima i bacali u jamu.

O pojedincima i grupama „oslobođenika“ sa stolačkoga suda iz južnih krajeva informacije o oslobođenju dobivale su i njihove obitelji. I. Ljuban, koji je nakon rata bio državni službenik u Hutovu, svjedoči: „... meni je došao spisak, da je šest Menala pušteno iz logora i da dolaze kući, i to sve poimenice. Ja sam izvijestio obitelj, ali oni nikada nisu došli kući...⁵⁷ Također mi je javljeno, da su pušteni iz zatvora u Stolcu četiri čovjeka...Mitar Marčinko...Katić... Za druge ne mogu se sjetiti kako su se zvali, uglavnom nakon par dana nađeni su pobijeni u ogradi iznad Bjelovića.“⁵⁸

Miho Palameta svjedoči da se ljudi oslobođeni iz stolačkoga zatvora nisu htjeli po mraku vraćati kući jer „bi javili na Poplat da će ovi naići pa bi izišli Mihići, Ružići i koji još, ne znam, pred njih“, a oni koji bi bili

⁵⁶ Usp. *isto*, str. 64., 691.

⁵⁷ *Isto*, str. 281. – 284. Riječ je o Menalo Anđelku Antunovom, rođ. 1921. u Cerovu, Menalo Đuri Stankovom, rođ. 1912. u Cerovu, Menalo Franji Vidojevom, rođ. 1908. u Cerovu, Menalo Iliji Perinom, rođ. 1922. u Cerovu, Menalo Nikoli Perinom, bratu Ilije Menala, rođ. 1920. u Cerovu, i Menalo Stojanu Ivanovom, rođ. 1922. u Cerovu. Sve navedene osobe zarobljene su pri povlačenju u svibnju 1945. kao hrvatski vojnici te su nestali nakon boravka u logoru u Požegi. Prema dostupnim podacima pušteni su iz logora te su vlakom došli do Mostara gdje su nestali. Brat Ilije Menala, Mato Menalo, bio je partizanski komesar koji je brata Iliju tražio u zarobljeničkome logoru u Svetoj Klari kod Zagreba. Prema svjedočenju Boška Dragičevića, Mato Menalo po noći je izvlačio ljude iz logora i trpao ih među zarobljene njemačke vojnike. Podijelio im je partizanske kape i dao im vojničke puške pa su tako postali partizani čuvari njemačkih zarobljenika. Usp. S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 83.

Menalo Frano Boškov, rođ. 1926. u Cerovu, preživio je Križni put i boravak u požeškome logoru odakle je pušten kući. Međutim nije se oporavio od mučenja te je preminuo 26. ožujka 1950. u mostarskoj bolnici.

⁵⁸ Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 64.

uhvaćeni navodno su ubijeni u jami na Poplatu gdje bi pastiri ujutro pronalazili ogrtače, torbe i druge osobne predmete.⁵⁹ Navode potvrđuje i Boško Previšić.⁶⁰ Pojedine ubijene osobe nitko nije smio pokopati pa su njihove lubanje srpske čobanice naticale na štapove. Dio žrtava raskomadana je u srpskim zaseocima, no većina žrtava završila je u jamama. Samo pojedinci koji su slučajno odabrali put preko Čapljine vraćali su se svojim domovima.⁶¹

U samome Stolcu najpoznatije stratište bili su stolački zatvori koji su ujedno bili i mučilišta. Među stratištima ističe se i područje Radimlje⁶² (poprište partizanskih strijeljanja 1944. i 1945. godine) za koje je sačuvao najviše dokumentacije i na kojemu se nalazi najveći broj stratišta/grobišta, a posebno su važne izjave osoba koje su pokapale strijeljane i masakrirane žrtve.⁶³ Uz samu rijeku Bregavu na jednom je mjestu strijeljano i u rovu dugome tridesetak metara pokopano mnoštvo Hrvata iz raznih krajeva, među njima i sedam svećenika, koje su zlostavljale okupljene srpske žene. Poznata je i čatrnja Glizuša u koju su bacane žrtve, zatim Đurića podrum u Popratima, Škorbin Kuk, Crkvine te stratišta u kanjonu Bregave, i to posebno iznad Stoca, ali i južno od Vidova Polja i drugdje.

Južno od Stoca poznata su stratišta, ponajviše jame, od kojih su neke u novije vrijeme i istraživane. Ponajprije je riječ o jamama na Poplatu:

59 S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 226.

60 Usp. *isto*, str. 123. – 128.

61 Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 64.

62 U selu Radimlji u općini Stolac postavljen je spomenik žrtvama križnih putova. Nepotpuni podatci govore o desetak tisuća žrtava Radimlje, a Stolac s okolnim područjima zbog toga je već nazvan hercegovačkim Bleiburgom. Potkraj 1944. i početkom 1945. godine, osobito nakon događaja u Bleiburgu i križnih putova, stradalo je oko 20% tamošnjega hrvatskog stanovništva. Tijekom rata stradala su 683 vojnika, 684 djece i 817 žena, a nakon rata na križnim putovima život su izgubila 1333 i u kasnijim vremenskim razdobljima još 531 istočnohercegovački Hrvat. Usp. BRANIMIR KOVAČEVIĆ, *Ljudi moga vremena: suza za Bleiburg – 2*, Zagreb, 2007., str. 82.

63 O likvidacijama kod Radimlje svjedoči Ana Perić ističući da je riječ o četiri ili pet jama. (Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 731. – 732.) Likvidacijama na Radimlji potvrdila je i Mara Perutina. Prema njezinim riječima žrtve su ubijane po noći, a stražu je čuvao Tahir Bise. (Usp. S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 410.) Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Republike Hrvatske, ispostava Ljubuški u ljeto 1998. otkopala je jednu jamu i čatrnju na Radimlji. Pronađeni su brojni posmrtni ostatci ljudskih žrtava i time potvrđeni iskazi Ane Perić i drugih svjedoka.

u Drenovačkoj Vali,⁶⁴ u Lokvičinama,⁶⁵ Kalac,⁶⁶ zatim jamama na Drenovcu: Pazarište, kod Hrlinih kuća i Doma (nad tom je jamom kasnije napravljen WC), Golubinka, grobišta u Marića ogradi, Varduša,⁶⁷ jame

- 64 Prema spoznajama Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, u jamu u Drenovačkoj vali (poznata kao i Jama Bakrač i Jama pod velikom okuči), duboku 30-ak metara, bačeni su ubijeni povratnici s Križnoga puta s područja jugoistočne i zapadne Hercegovine, no ukupan broj žrtava ostaje nepoznat. Svjedoka i preživjelih navodno nije bilo. Lokalitet se nalazio u posjedu seljaka srpskoga podrijetla, a za njegovo se postojanje doznalo zahvaljujući Gojku Komnenoviću i Neši Kariću koji su nakon rata prepričavali o tragovima krvi i predmetima nađenima u neposrednoj blizini jame. Likvidacije je navodno naredio Miho Ružić, pripadnik OZNA-e i poslijeratni šef Odsjeka unutrašnjih poslova u Stocu, koji je prema vlastitu priznanju dvaput skrio naredbu o amnestiji te je u dvama navratima navodno ubio 54 osobe. Salko Morić iz Stoca tvrdio je da je u tri jame na Poplatu bačeno 1200 Hrvata i manji broj Muslimana. Vjekoslav Mikulić iz Širokoga Brijega spustio se u jamu još 1959. i na njezinu dnu otkrio veći broj ljudskih lubanja i kostiju, vojničkih remena te drugih predmeta. (HR – HDA – 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543.) Spomenuti je Ružić priznao da je tijekom Drugoga svjetskog rata bio zapovjednik četničke postrojbe, no tvrdio je da je zadatak preuzeo prema naredbi KPJ. (Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 703.) Speleolozi društva „Špiljar“ iz Splita, speleolozi Tonći Rađa i Feđa Čizmić pregledali su spomenutu jamu i potvrdili da se u njoj nalazi mnoštvo ljudskih kostiju koje su kasnije zatrpane kamenjem. (HR – HDA – 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543, Izvješće o speleološkim istraživanjima na području Stolca Speleološkog društva „Špiljar“, Split, 20. studenoga 1998.)
- 65 U djelomično zatrpanu jamu Lokvičine, koja se nalazi na lijevoj strani puta Stolac – Kruševo, bačen je nepoznat broj likvidiranih Hrvata, a svjedoci su posvjedočili o tragovima krvi i pronađenim ženskim cipelama. Pokraj jame navodno je viđen stražar Danilo Dabić-Milošević iz Poplata koji se hvalio da je „jedne noći ubio dvije patke“. (Usp. HR – HDA – 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543, Zapisnik o grobištu.) Speleolozi društva „Špiljar“ iz Splita, speleolozi Tonći Rađa i Feđa Čizmić pregledali su spomenutu jamu duboku tri metra i potvrdili da je u njoj uočeno „više ostataka dugih ljudskih kostiju“. (Usp. HR – HDA – 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543, Izvješće o speleološkim istraživanjima na području Stolca Speleološkog društva „Špiljar“, Split, 20. studenoga 1998.)
- 66 Prema kazivanju Marka i Joze Raguža iz Kruševa u ljeto 1945. Meša Gotušić i njegovi suradnici presreli su ili izveli iz zatvora u Stocu skupinu od desetak osoba hrvatske nacionalnosti, likvidirali ih i bacili u jamu Kalac koja se nalazi na sjevernoj padini brda Marića iznad naselja Bovan. Usp. HR – HDA – 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543.
- 67 U Vardušu kod Ljubinja navodno je ubačeno više od 7000 hrvatskih vojnika koji su u kolonama dovoženi iz Mostara i drugih mjesta te ubijeni po naredbi Dejana Čapina, udbaša s Domanovića. (Usp. *Spomenica Bleiburg 1941.-1945.*, str. 161.) Istu brojku žrtava Varduše spominje i Anđelko Mijatović u podlistku „Bleiburška tragedija i Križni put hrvatskoga naroda: Masovna poratna pogubljenja na brojnim stratištima i žrtve hrvatskih marševa smrti“, objavljenom u *Vjesniku* 19. srpnja 2005. na strani 55. Prema podacima Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava u jamu je bačen nepoznat broj vojnika dovedenih iz Mostara i drugih mjesta. (Usp. *Izvješće o radu Komisije za utvrđivanje...*, str. 107.) Svjedok

na Žegulji, kod Vođena, Žrvanj, Padrljača, Krtinje, Vlahovići i druge.⁶⁸ U „Dokumentaciji o stradalnicima“ susreću se i svjedočenja ljudi iz tih mjesta o vojnicima JNA koji su kasnije dovozili bačve kiseline ne bi li tako rastopili ostatke žrtava ubijenih u jamama.⁶⁹

U neposrednome poraću cjelokupno hrvatsko pučanstvo stolačkoga kraja našlo se u opasnosti ne samo pred tijelima tadašnjih vlasti nego i pred srpskim i muslimanskim civilima. Dio hrvatskih vojnika koji je preživio logore bio je mobiliziran u JNA i služio je uglavnom po srpskim gradovima gdje su doživljavali neprekidna sumnjičenja, šikaniranja, ponižavanja, ispitivanja, suđenja, a nerijetko su gubili i živote ili umirali u bolnicama. Najteža zlodjela počinili su tzv. terenci čije su jedinice preplavile hrvatska sela u potrazi za škriparima koji su se ponajviše krili u Žabi i brdima njezine okolice. Među škriparima krio se i veći broj civila koji su po dolasku partizana izbjegli iz svojih sela. Mnogi su uhićeni i okrutno ubijeni (mučeni, raskomadani, utopljeni, kamenovani, vješani, strijeljani itd.).⁷⁰

Stolački sud bio je mjesto progona hrvatskoga pučanstva mnogo godina nakon rata tijekom kojih je mnoštvo Hrvata osuđeno na smrt ili dugogodišnje robije u zeničkoj tamnici. Puljić, Vukorep i Bender ističu da je veći dio sudskih procesa montiran radi oduzimanja imovine ili zataškavanja ratnih zločina, odnosno uklanjanja svjedoka.⁷¹

Drago Dadić prisjeća se da je spomenutoga Čapina vidio u Čelovini te je isti 1943. ili 1944. navodno bio u četnicima. (S. VUKOREP, *n. dj.*, str. 129. – 132.) Čapina su navodno likvidirali križari 1946. godine. (Usp. DAMJAN PERIĆ, „Moj križni put“, *Politički zatvorenik*, br. 88/89, srpanj/kolovoz 1999., str. 61. – 62.)

68 Među sačuvanim podacima Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava nalaze se i oni o jami Kamalj, koja je kasnije zatrpana, a u koju je u proljeće 1945. bačen nepoznat broj prethodno obješenih civila. Nekoliko svjedoka potvrdilo je da su pri vrhu jame vidjeli bijelu čarapu na ljudskoj nozi. Za drugu jamu kod Poplata zabilježeno je da je u nju bačen likvidirani pripadnik Hrvatskih oružanih snaga zarobljen u Sloveniji, zatvoren u Stocu i bez suđenja strijeljan na Poplatu. (Usp. HR – HDA – 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543, Zapisnik o grobištu.) Speleolozi društva „Špiljar“ iz Splita, speleolozi Tonći Rađa i Feđa Čizmić pregledali su i Dvogrlu (Dvogubu) jamu u kojoj su uočili „veći broj dijelova ljudskih kostiju koji su djelomice prekriveni kamenjem“. (Usp. HR – HDA – 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543, Izvješće o speleološkim istraživanjima na području Stolca Speleološkog društva „Špiljar“, Split, 20. studenoga 1998.)

69 Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 65.

70 Usp. *isto*, str. 65. – 66.

71 Usp. *isto*, str. 68.

Zaključak

Područje istočne Hercegovine i Crne Gore vjerojatno je jedno od većih stratišta Hrvata u Drugome svjetskom ratu i poraću. Pretpostavlja da su Križnim putem kroz to područje prošli desetci tisuća zarobljenih Hrvata te skončali u jamama i na drugim stratištima. Prema *Šematizmu Katoličke crkve u Jugoslaviji iz 1939.* na području trebinjske biskupije, župe Nevesinje i dijelova župe Blagaj i Glavatičevo živjelo je nešto manje od 30.000 katolika. Dosadašnjim istraživanjima na tom je području registrirano 4515 žrtava, što znači da je u ratu i poraću stradalo najmanje 15% ukupnoga hrvatskog stanovništva.⁷² Tijekom Drugoga svjetskog rata stradala je 2551 osoba, a po završetku rata još 1864 osobe. Od toga broja 2138 osoba bili su civili (od čega 684 djece do 15 godina i 817 žena stradalih tijekom rata), a 2277 vojnici poginuli u borbama i zarobljeni i ubijeni nakon rata.⁷³

O stradanju hrvatskoga pučanstva u Hercegovini progovorio je biskup dr. Petar Čule koji je u rujnu 1945. na biskupskoj konferenciji u Zagrebu istaknuo i sljedeće:

Po dolasku u svako selo OZNA je dala pobiti po nekoliko ljudi, da drugima zada strah. U Mostaru svi su zatvori odmah bili puni. Zatvorenici su bili uglavnom Hrvati-katolici... Iz zatvora i logora odvađani su po noći čitavi kamioni puni katolika i ubijeni bez ikakve sudske presude, tako da broj pobijenih katolika sa teritorija ove biskupije u godini 1945. ide u više hiljada... Izbjeglice iz istočne Hercegovine (kotar Stolac) moraju se vraćati natrag u staru postojbinu, ali im je tamo sve porušeno, pa kad ništa nemaju hrane se korjenima. Nešto hrane dobivaju što dolazi od Unre, ali tek nakon što se podmire muslimani i pravoslavni. Nijedna vjera nije toliko šikanirana kao katolička... radi se o fizičkom istrebljenju katolika... Katolici su raja koja mora muslimanima kulučiti kao u doba osmanlijskog feudalizma. U selu Crnićima... udarili su 404 nadnice na muslimanskim poljima a na katoličkim samo 4.⁷⁴

Istraživanje grobišta u istočnoj Hercegovini važno je i zbog činjenice da su prema Stolcu, Trebinju i Bileći te dalje prema Nikšiću odvođeni Hrvati

⁷² Usp. *isto*, str. 83.

⁷³ Usp. *isto*, str. 86.

⁷⁴ *Isto*, str. 69.

iz različitih krajeva Hrvatske i Bosne Hercegovine. Usprkos slaboj istraženosti ovoga područja, ponajprije zbog ratnih zbivanja u prvoj polovini 1990-ih, speleološka istraživanja, provedena potkraj 1990-ih, potvrdila su navode svjedoka o likvidacijama što su se događale na tome području.

Izvori i literatura

I. Arhivsko gradivo

- **Hrvatski državni arhiv**
 - HR – HDA – 1491, OZNA za Hrvatsku
 - HR – HDA – 1561, SDS RSUP SRH
 - HR – HDA – 1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća; 1942. – 1967.
 - HR – HDA – 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Sabora RH
- **Državni arhiv u Splitu**
 - HR - DAS - 409, SUP za Dalmaciju
- **Državni arhiv u Dubrovniku**
 - HR – DAD (Arhivski sabirni centar Metković – Opuzen – Ploče) - 452, Kotarski odbor Saveza udruženja boraca NOR-a Metković

II. Literatura

- *50 godina Bleiburga: Zbornik radova o Bleiburgu i križnim putovima s trećeg međunarodnog znanstvenog simpozija u Bleiburgu 14. i 15. svibnja 1995.*, ur. Jozo Marević, Zagreb, 1995.
- BAKOVIĆ, DON ANTO, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Zagreb, 2007.
- BOŽIČEVIĆ, SREĆKO, *Jame (kao) grobnice*, Zagreb, 1991.
- DIZDAR, ZDRAVKO, „Prilog istraživanju problema Bleiburga i Križnih putova (u povodu 60. obljetnice)“, *Senjski zbornik*, 32 (2005.), str. 117. – 196.

- *Hercegovina u NOB-i*, ur. Milinko Đurović, Slobodan Šakota, Radomir Petković, Beograd, 1961.
- KOVAČEVIĆ, BRANIMIR, *Ljudi moga vremena: suza za Bleiburg – 2*, Zagreb, 2007.
- *Leksikon NOR-a i revolucije u Jugoslaviji 1941.-1945.*, Beograd – Ljubljana, 1980.
- PRCELA, IVAN, *Hrvatski holokaust*, Zagreb, 2005.
- *Razvoj OS SFRJ 1945-1985, Kopnena vojska JNA*, knjiga III, Beograd, 1988.
- ROTIM, KARLO, *Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraću*, Mostar, 2000.
- *Spomenica Bleiburg 1945.-1995.*, ur. Mirko Valentić, Zagreb, 1995.
- *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, priredili Ivica Puljić, Stanislav Vukorep, Đuro Bender, Zagreb, 2001.
- SUTON, JOSIP JOZO, *Posuški žrtvoslov*, Zagreb, 1998.
- ŠIMUNDIĆ, MATE, *Hrvatski smrtni put*, Split, 2001.
- *Vojna enciklopedija*, sv. 2, Beograd, 1959.
- *Vojna enciklopedija*, sv. 9, Beograd, 1967.
- VUKOREP, STANISLAV, *Preživjeli svjedoče*, Zagreb, 2005.

III. Ostali izvori

- MIJATOVIĆ, ANĐELKO, „Bleiburška tragedija i Križni put hrvatskoga naroda: Masovna poratna pogubljenja na brojnim stratištima i žrtve hrvatskih marševa smrti“, *Vjesnik* (Podlistak), 2005.
- *Politički zatvorenik*, Glasilo Hrvatskog društva političkih zatvorenika
- *Izješće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka (11. veljače 1992.) do rujna 1999.*, Zagreb, 2000.